

ŠTÚDIE

ALOIS ANDRLE

**SÍDELNÍ STRUKTURA JAKO PROSTOROVÁ STRÁNKA ORGANIZACE
SPOLEČNOSTI ČSSR V ROCE 1980**

Alois Andrle: Settlement Structure As a Spatial Aspect in Organizing the Society in the ČSSR in 1980. Geogr. Čas., 2, 1983, 2; 3 cartograms, 9 tables, 12 refs.

The article is aimed at basic information on the first evaluation of the results of the census of population, and housing census in 1980, worked up in a relatively rich nomenclature of data about population and housing situation, among other things also in classification for all the individual human settlements in Czechoslovakia. Inter alia already this general information bears out that to the specific features of settlement in the territory of the Czechoslovak Federation (especially the Czech Socialist Republic) belongs still an extraordinarily dense network of settlements, arisen in the historical development, the settlements being very small, mostly, however, integrated into larger settlement subsystems and systems. The richness of factographic basic data about the settlements, made by the 1980 census, will be utilized in further more profound analyses, which next to scientific aims will serve mainly for the works continuing in updating and precisioning the long-term conceptions of planned directing the urbanization and development of settlement in Czechoslovakia.

Osídlení konkrétní země je složitým, integrovaným a vyvíjejícím se systémem, ve kterém mají své určité místo a funkci různé typy sídel a ve kterém jednotlivá sídla jsou vzájemně propojena množstvím různorodých vztahů, jejichž podstatu a význam stále ještě plně neumíme hodnotit. Vývoj celého systému osídlení není autonomní, nezávislý na jiných jevech v čase a prostoru. Je nedílnou součástí širších proměn celé společnosti, do jisté míry je odrazem těchto přeměn, současně je však i jedním z jejich faktorů. Proces vývoje osídlení země je např. ovlivněn nejen fyzikálně geografickými a demografickými podmínkami, ale jako historický výsledek kolektivní lidské činnosti ještě podstatněji rozvojem a rozmístěním výrobních sil a zvláště vývojem výrobních vztahů — obecněji lze říci výrobním způsobem. Struktura osídlení je tedy v zásadě určitou prostorovou stránkou organizace společnosti, je kategorií společenskou, jedním ze zvláštních prvků struktury určité společensko-ekonomické

formace. Prostor, obyvatelstvo a výrobní způsob tvoří vždy určitý vyvíjející se komplex. Struktura osídlení se přitom zpravidla vyvíjí v určitém zpoždění proti vývoji výrobního způsobu. Je to dáno setrvačností, která vyplývá z toho, že lidská sídla tvoří obytné i výrobní objekty s životností, přesahující život více lidských generací, vzniklé dlouhodobým vrstvením zhmotnělé lidské práce mnoha pokolení. Zvláště výrazné je to v zemi tak dlouho poměrně hustě osídlené, jakou je Československo. Síť sídel se u nás vyvinula už před staletími; v ČSSR (zvláště v ČSR) téměř neexistují (s nepatrnými výjimkami) sídla bez staré historie. Přes zmíněnou setrvačnost osídlení není jeho soustava — tato určitá „prostorová tvář“ uspořádání společnosti — zcela neměnná. Změny v osídlení, spočívají zejména v nerovnoměrném vývoji jednotlivých sídel a v proměnách jejich vzájemných vztahů, se urychlují zejména vlivem nastupující vědeckotechnické revoluce.

OTÁZKA DEFINOVÁNÍ POJMU SÍDLA. INKONGRUENCE SÍDELNÍCH A ADMINISTRATIVNÍCH STRUKTUR

V souvislosti s tím se i u nás zvyšuje pozornost věnovaná složité problematice stavu a dynamiky sídelní struktury. Na úseku sídelní geografie se u nás k této problematice přistupovalo až donedávna nejčastěji především z hledisek ekologie sídel, jejich sociálně ekonomické klasifikace a typologie, pozice sídel v sídelních systémech (resp. jejich postavení a funkce pod zorným úhlem teorií centrálních sídel), popř. z hlediska ekonomické regionalizace. Do praktických poloh se pozornost vůči sídlům dostává už po delší dobu zejména v souvislosti s pracemi a dokumenty, jejichž předmětem jsou dlouhodobé koncepce urbanizace a vývoje osídlení, tedy procesy plánovitého usměrňování urbanizace a přestavby struktury osídlení.

V určitém nesouladu s tím je skutečnost, že v poměrně bohaté geografické literatuře ČSSR, která se otázkami sídel přímo či nepřímo zabývá (včetně z posledních let), je určité vakuum, pokud jde o uspokojivou definici pojmu sídla.¹

S tím do jisté míry souvisí, že autoři těchto prací si většinou vypomáhají, jakmile se dostávají do polohy kvantifikovaných rozborů sídelní struktury (ve které je už logicky nevyhnutelné vycházet ze zcela určitých konkrétních kritérií), v podstatě dvojným způsobem. V regionálně koncipovaných úvahách je především možné vycházet z práce s podrobnými mapami; i v tomto případě je však značným úskalím kvantifikace zkoumaných jevů a procesů za jednotlivá sídla. U velkoprostorových studií a zejména v úrovni národních republik se často vychází z dat za obce, popř. z dat za tzv. části obce (osady).

Obce mohou sice zahrnovat jen jedno sídlo, stále častěji však zahrnují více

¹ Obecně lze sídlo definovat jako základní jednotku osídlení, kterou tvoří prostorově oddělené seskupení bytových a nebytových objektů. Problémy však vznikají, jakmile je třeba tuto obecnou formulaci konkretizovat. Jde např. o to, zda jde jen o byty trvale obydlené (význam této otázky je možné ilustrovat případy rekreačních sídel, popř. některých venkovských sídel, ve kterých — zvláště v ČSR — většinu objektů tvoří už jen rekreační chalupy a chaty), jakou minimální velikost mají mít sídla, co je rozumět prostorovým oddělením co si počít se stavebním splýváním sídel a s tzv. multikomunálními sídly atp. Přitom samozřejmě ujasnění těchto zdánlivých detailů má pro přesné formulování definice velký význam.

sídel (zvláště v souvislosti s tzv. integrací (slučováním) obcí). Metodologická nepřesnost sídelně geografických kvantifikačních úvah, založených na datové bázi za obce, spočívá tedy v zaměňování administrativních a sídelních struktur.

Obě struktury — jak administrativní, tak sídelní — patří k významným specifickým průřezem společenské reality, k základním společenským strukturám. Společným jmenovatelem administrativních i sídelních struktur je, že v obou případech jde o územně společenské struktury, o územní průměty společenské reality.² Mají i určité styčné body.³ Přitom však jde o dvě rozdílné hladiny pozorování. Obec je základní administrativně územní jednotkou, má právní subjektivitu, má své místní orgány státní moci a správy, řídí a spravuje vymezené okruhy výrobní sféry i nevýrobních aktivit, má přesně vymezený územní obvod⁴ a představuje určité organizované územní společenství svých obyvatel. Je tak jednotkou, s níž musíme počítat ve všech oblastech společenského života i společenských věd.

Základní jednotkou vlastního osídlení však většinou není. Obec už často zahrnuje kromě nezastavěného území a samot⁵ více sídel — topograficky ucelených a vzájemně prostorově oddělených základních článků sídelní struktury, objektivně zjištělných kolektivit lidí, obytných budov, výrobních objektů, zařízení služeb a technické vybavenosti. Obce jako článek administrativně politické struktury nemohou tak dát věrný obraz detailního teritoriálního rozdělení obyvatel a širšího obytného prostředí lidí.

SÍDLA VYMEZENÁ PODLE URBANISTICKÝCH STRUKTUR A VYUŽITELNOST PRO HODNOCENÍ SÍDELNĚ GEOGRAFICKÝCH STRUKTUR

Určité nové skutečnosti do této situace vnesla tzv. společenská objednávka.

V ČSSR už delší dobu probíhají práce týkající se plánovitého usměrňování dlouhodobého vývoje urbanizace a osídlení vůbec v souladu s celospolečenskými zájmy. Nezbytným podkladem pro tyto práce, jakož i pro územně plánovací praxi jsou podrobné informace o obyvatelstvu, bytovém fondu a bytové situaci, popř. občanské a technické vybavenosti jednotlivých sídel. Tato konkrétní potřeba společenské praxe se projevila v podobě určitých požadavků na systém zpracování výsledků sčítání lidu, domů a bytů jakožto periodických generálních inventarizací lidského a ubytovacího potenciálu naší země. Tyto celostátní cenzy jsou hlavním a základním zdrojem sociálně ekonomických informací, bez kterých konkrétní hodnocení stavu osídlení není možné. Tyto skutečnosti rozhodovaly o v podstatě pragmatickém přístupu ke třídění výsledků cenzy 1970 a 1980 podle tzv. základních sídelních jednotek. Základní sídelní jednotky se koncipovaly pro tyto účely jako skladební jednotky urbanistických struktur (i když za účasti geografů) a mají proto především cha-

² Tím je principiálně dán i význam obou těchto struktur pro geografii. Primární je ovšem — zvláště pro sídelní geografii — struktura podle sídel.

³ Obce jako základní politickosprávní jednotky zahrnují vždy jedno nebo více sídel. Sídla jsou tedy geograficky (nikoli právně) skladebními kameny obcí.

⁴ Územní obvody obcí nemusí být ovšem vždy souvislé (existují i enklávy), ani ohraničené obecní hranicemi (případy delimitace území bez demarkace nové obecní hranice).

⁵ Samotové osídlení má u nás praktický význam už jen v málo menších územích.

rakter kategorie urbanisticko-statistické. Z hlediska teoretickogeografického lze tedy diskutovat o tom, do jaké míry přesně vyjadřují skutečnou kategorii sídel v pojetí sídelní geografie.⁶ V současné době meritorně podstatný je však především základní fakt, že pomocí třídění výsledků sčítání lidu, domů a bytů podle základních sídelních jednotek je možné získat potřebné informace o jednotkách, které se s geografickým pojetím pojmu „sídlo“ nemusí eventuálně přesně shodovat, jsou mu však už víceméně natolik blízké, že i ryze geografické rozbory mohou z těchto informací uspokojivě vycházet. Významné je i to, že podle základních sídelních jednotek se třídí i výsledky cenzů zařízení občanské vybavenosti. Domnívám se proto, že by nebyly plodné diskuse o tom, do jaké míry už realizované urbanisticko-statistické třídění představuje určitý fait accompli, hotovou věc, postavenou před geografickou vědu. Spíše bychom měli uvažovat o tom, do jaké míry by bylo účelné toto třídění zpřesnit pro účely příštího sčítání lidu, domů a bytů (které se metodicky musí připravovat v dlouhodobém předstihu).

ZÁKLADNÍ SÍDELNÍ JEDNOTKY, SÍDELNÍ LOKALITY A SÍDLA

O výběru tzv. sídelních lokalit pro účely zpracování výsledků sčítání 1970 byly už publikovány potřebné informace. [1, 2, 3].

Ve zkratce postačí uvést, že ve 283 obcích ČSSR bylo provedeno rozdělení na urbanistické obvody a dále bylo určeno celkem 20 597 sídelních lokalit. Urbanistické obvody a sídelní lokality (blížíci se pojmu sídla) byly kódově územně identifikovány a za ně byly zpracovány v rámci výsledků sčítání 1970 též zvláštní výstupní sestavy, zahrnující poměrně bohatou nomenklaturu ukazatelů.

Souborné celostátní zpracování vybraných údajů za sídelní lokality 1970 se uskutečnilo jen v málo pracích, z nichž nejpodrobnější sloužilo pouze speciálním účelům [4, 5].

Vcelku obdobně se postupovalo při přípravě sčítání 1980, a to na základě aktualizovaného a revidovaného seznamu základních sídelních jednotek.

Tyto základní sídelní jednotky jsou opět dvojího druhu: urbanistické obvody a sídelní lokality. Novum spočívalo v tom, že ve střediskových obcích byla kódově identifikována i jejich sídelní jádra, tzv. střediskové sídelní útvary, jakož i ostatní sídelní lokality v obci, což umožňuje, na rozdíl od sčítání 1970, identifikovat sídla i ve městech, statisticky dělených na urbanistické obvody. Prvotním hlediskem bylo tedy umožnit pro účely územního plánování identifikaci a vybavení údajů za prakticky veškerá sídla, tzn. i za libovolně určená území, která se z jednotlivých sídel a jejich obvodů skládají.

Střediskové sídelní útvary i sídelní lokality se už velmi blíží pojmu sídla — lze říci, že představují sídla konkrétně a přesně definovaná podle zvolených určitých kritérií.

Je to zřejmě z těchto kritérií: Za sídelní lokality se v podstatě pokládají skupiny domů s nejméně 10 trvale obydlenými byty anebo se 20 trvale bydlícími obyvateli, které jsou od jiné zastavěné plochy odděleny nezastavěným územím o šířce aspoň 200 m přírodní překážkou nebo katastrální hranicí.

⁶ Výchozím předpokladem takového hodnocení by ovšem byla uspokojivá shoda o definici pojmu sídla.

Střediskové sídelní útvary a sídelní lokality se v dalším textu kladou na stejnou úroveň a jako množina jednotlivců stejného řádu se označují zkratkou jako „sídla“.⁷

Systém sídel (tako chápaných) je v čase stabilnější než je systém obcí, který podléhá rychlým změnám.

Ve třídění podle těchto sídel byly publikovány základní výsledky sčítání lidu, domů a bytů k 1. 11. 1980. Další ukazovatele za jednotlivá sídla jsou uloženy v paměťových médiích; zvláštní výstupy se pořizují podle speciálních programů automatizovaného zpracování, z nichž se čerpá i v následujícím.

Uložení údajů sčítání 1980 podle jednotlivých základních sídelních jednotek, resp. podle sídel v paměťových médiích počítačů má mimořádný význam především pro geografii a pro územní plánování. Výsledky sčítání bylo možné dříve používat jen v členění podle obcí; naproti tomu údaje za libovolně vymezená území {bez ohledu na územní organizaci správy} lze nyní získat, jestliže pro zvolené územní identifikujeme kódově sídla, ze kterých se skládá.

Při revizi základních sídelních jednotek pro účely zpracování výsledků sčítání 1980 byly zrušeny některé základní sídelní jednotky, které vlivem úbytku obyvatel klesly pod limitní hranici, stavebně srostly s jinými, popř. sídla fyzicky likvidovaná. Naopak, některé nové vznikly {přesun nad limitní hranici, bytová výstavba}. Tato revize u většiny sídel nenarušila srovnatelnost se sčítáním 1970. Ve sčítání 1970 však nebyly vymezeny střediskové sídelní útvary a samozřejmě došlo prakticky u všech sídel ke změnám v obyvatelstvu a bytovém fondu. Proto se v současné době provádí složitý přepočítání údajů roku 1970 za všechna sídla 1980. Znamená to, že po dokončení přepočtu bude možné u všech sídel 1980 vyčíslit v určených ukazatelích vývoj, k němuž v sídlech došlo mezi sčítáními 1970 a 1980. Zatím možný jen statický pohled na sídla bude tedy v dohledné době doplněn i o jejich retrospektivní dynamiku.

Na základě poměrně bohaté informační báze výsledků sčítání 1980, zpracovaných až dosud podle individuálních programů třídění podle sídel, se v této stati charakterizují jen některé vybrané, zejména strukturální rysy sídel v ČSSR. V podstatě jde tedy o první orientační úvod k rozboru problematiky sídel.

VELIKOSTNÍ STRUKTURA SÍDEL 1980

Úvodem je účelné uvést některá základní data ke srovnání územních administrativních a sídelních struktur.

Pro vývoj základní územní administrativní struktury ČSSR v posledních 20 letech byl nejvýznamnější proces intenzivní integrace obcí {probíhající zvláště výrazně v ČSR}, spojený s vytvářením střediskových obcí a zvyšováním pravomocí a odpovědnosti městských národních výborů, jakož i národních výborů střediskových obcí [6, 7].⁸

⁷ Základním faktem, který to zdůvodňuje, je prostá skutečnost, že pro jakkoli event. jinak konstruovaná sídla není absolutně možné získat souhrnné sociálně ekonomické informace za celé státní území čl. federace. O jiném pojetí pojmu sídla je sice možné uvažovat; jiné pojetí sídel nelze však aplikovat při konkrétní kvantifikaci.

⁸ Z geografického hlediska je zajímavé např. vyčíslení vlivu, který na počty administrativních obcí jednotlivých velikostních skupin a na počty jejich obyvatel měla jednak měna obyvatel, jednak integrace.

Tento integrační proces je společensky významný především z hlediska vytváření lepších podmínek pro plnění úkolů národních výborů v základním stupni na úseku zajišťování hospodářského a sociálního vývoje v jejich obvodech a pro jejich spojení s občany. Po stránce geografické z něho však vyplývá, že rozdíly mezi administrativními a sídelními strukturami se dále podstatně zvětšily.⁹ Sídelně geografické úvahy jsou tak dnes už odkázány prakticky výlučně jen na údaje sčítání 1980, tříděné podle základních sídelních jednotek, resp. střediskových sídelních útvarů a sídelních lokalit. Z perspektivního hlediska je významné, že z takto determinované informační báze vycházejí i dlouhodobé koncepce urbanizace a vývoje osídlení, na nichž se v obou částech čs. federace dále soustavně pracuje [8—12].¹⁰

Základní údaje k porovnání administrativních a sídelních struktur lze shrnout takto: K 1. 11. 1980 existovalo

- v celé ČSSR 7 503 obcí, 19 015 částí obcí a 21 199 sídel;
- v ČSR 4 778 obcí, 14 966 částí obcí a 15 291 sídel;
- v SSR 2 725 obcí, 4 049 částí obcí a 5 908 sídel.

Intenzivní proces integrace obcí (zvláště v ČSR) vedl k tomu, že počet obcí se mezi sčítáními 1970 a 1980 podstatně zmenšil; v ČSSR ubylo 3 099 obcí (29,7 %), z toho v ČSR 2 733 obcí (36,4 %) a v SSR 366 obcí (11,8 %). V důsledku toho se značně zvětšil průměrný počet trvale bydlících obyvatel na jednu obec. Rychlejší průběh integrace v ČSR způsobil přitom změněné relace mezi ČSR a SSR. V roce 1970 připadalo na obec v ČSR jen 1329 obyvatel, v SSR však 1516; v roce 1980 připadalo na obec v SSR 1832 obyvatel, v ČSR už 2154 obyvatel (tab. 1).

Počet částí obcí (dříve osady) se mění na rozdíl od počtu obcí vcelku nepodstatně (přestože nové „části obcí“ vznikají z obcí zaniklých integrací (tab. 2)).

Konkrétně mezi sčítáními 1970 a 1980 se počet částí obcí zmenšil v ČSSR pouze o 206 (v ČSR o 144; v SSR o 62).

Při sčítání 1980 připadalo na 1 obec průměrně v ČSSR 2,53 částí obcí a 2,83

Tab. 1. Průměrný počet trvale bydlících obyvatel obcí, částí obcí a sídel k 1. 11. 1980 podle republik

Republika	Průměrný počet obyvatel			Indexy — ČSSR = 100,0		
	obcí	části obcí	sídla	obcí	části obcí	sídla
ČSSR	2 037	804	721	100,0	100,0	100,0
ČSR	2 154	688	673	105,7	85,6	93,3
SSR	1 832	1 233	845	89,9	153,4	117,2

⁹ Znamená to např. že údaje za obce už nemohou uspokojivě sloužit ani jako subsidiární zdroj informací pro sídelně geografické práce.

¹⁰ Uvedené vyčlenění údajů sčítání 1980 za střediskové sídelní útvary středisek osídlení obvodního a místního významu vytváří předpoklady, aby geografické zkoumání funkcí a budoucího vývoje článků systémů osídlení nemuselo už vycházet z pouhých údajů za celky měst a obcí, nýbrž již i z údajů za jednotlivá sídla.

sídel, v ČSR 3,13 částí obcí a 3,20 sídel a v SSR 1,49 částí obcí a 1,07 sídel. Průměrná rozloha obcí činila v ČSSR 17,04 km², v ČSR 16,51 km² a v SSR 17,99 km². Průměrná rozloha částí obcí činila v ČSSR 6,73 km², v ČSR 5,27 km² a v SSR 12,11 km². Průměrná rozloha sídel činila v ČSSR 6,03 km², v ČSR 5,16 km² a v SSR 8,30 km².

Tab. 2. Počet částí obcí při sčítáních 1921—1980 podle republik

Sčítání	Počet částí obcí		
	ČSSR	ČSR	SSR
1921	.	16 525	.
1930	.	16 444	.
1950	20 014	15 982	4 032
1961	19 474	15 375	4 099
1970	19 221	15 110	4 111
1980	19 015	14 966	4 049

Členění obcí na části obcí (osady) nemá dnes významnější administrativně politické důsledky.¹¹

Z uvedených čísel vyplývá, že v ČSR počet sídel převyšoval v roce 1980 počet částí obcí jen o 2,2 %, v SSR však o 45,8 %. Znamená to, že zejména v SSR není už možné při hodnocení sídelní struktury vycházet z částí obcí, ale jen ze sídel. Z uvedených údajů jsou zřejmé značné rozdíly mezi oběma národními republikami. Obce v SSR jsou průměrnou rozlohou o 9 % větší než v ČSR, části obcí mají však v SSR průměrnou rozlohu větší o 130 %, a průměrná rozloha sídel je v SSR větší o 60,9 %. Počet sídel, připadajících průměrně na 1 obec, je naproti tomu v ČSR téměř trojnásobně větší než v SSR. Průměrný počet obyvatel na sídlo byl však v SSR o 17,2 % větší než v ČSR. Síť sídel je tedy v SSR stále řidčí než v ČSR. Rozloha sídel je v SSR podstatně větší než v ČSR. V SSR mají sídla i větší průměrný počet obyvatel. Tato zjištění odpovídají dosavadním empirickým předpokladům, významná jsou však tím, že jde o konkrétní jejich kvantifikaci.

Setrvávající rozdíly ve struktuře osídlení mezi ČSR a SSR, ovlivněné geomorfologicky, také však stále ještě odrážející rozdílný historický vývoj, ukazují údaje o struktuře sídel 1980 podle jejich velikosti (podle počtu obyvatel) (tab. 3).

Struktura sídel podle jejich velikosti ukazuje na rozdíly mezi ČSR a SSR, jak vyplývá z rozdílů soustavy osídlení obou národních republik. V ČSR je těžšíste počtu sídel spíše na začátku velikostní škály, v SSR spíše uprostřed. V ČSR 90 % sídel leží v pásmu do 1 tis. obyvatel, na Slovensku je touto 90 % hranicí až pásmo do 2 tis. obyvatel. Proti tomu je v ČSR 55 sídel s větším počtem obyvatel než 20 tis., zatímco na Slovensku je takto lidnatých sídel pouze 13. Větší koncentrace obyvatel v ČSR vede i k tomu, že je zde 20 sídel s 50 tis. a více obyvateli, kdežto v SSR jsou takto veliká pouze dvě sídla. Jedno z nich je hl. m. SSR Bratislava, druhé Košice.

¹¹ Dnes jde už spíše o přežívání tradiční místopisné identifikace.

Tab. 3. Velikostní struktura sídel 1980 podle republik

Velikostní skupina sídel podle počtu obyvatel 1980	Počet sídel 1980					
	absolutně			v %		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
do 59	4 229	3 288	941	19,9	21,5	15,9
60 — 99	3 690	3 019	671	17,4	19,8	11,4
100 — 199	4 060	3 295	765	19,2	21,5	13,0
200 — 499	4 698	3 278	1 420	22,2	21,4	24,0
500 — 999	2 337	1 301	1 036	11,0	8,5	17,5
1 000 — 1 999	1 190	550	640	5,6	3,6	10,8
2 000 — 4 999	651	328	323	3,1	2,1	5,5
5 000 — 9 999	172	112	60	0,8	0,8	1,0
10 000 — 19 999	104	65	39	0,5	0,4	0,7
20 000 — 49 999	46	35	11	0,2	0,2	0,2
50 000 a více	22	20	2	0,1	0,2	—
Úhrnem	21 199	15 291	5 908	100,0	100,0	100,0

Další zajímavý pohled dává vytřídění sídel podle velikostních makroskupin, které umožňuje větší přehlednost zejména územních rozdílů, přičemž tyto velikostní makroskupiny zjednodušeně naznačují už i charakter, popř. typ sídel (tab. 4).

Je pozoruhodné, že v obou částech čs. federace rozhodující část všech současných sídel tvoří a zřejmě i dlouhodobě budou představovat sídla do 2 tis. obyvatel, která lze generalizovaně pokládat za sídla venkovského, popř. vesnického charakteru. Sídla víceméně přechodného typu (mezi městem a venkovem) tvoří jen zlomek úhrnného počtu existujících sídel (právě tak jako pochopitelně sídla nad 10 tis. obyvatel, představující už nepochybně městský typ sídel).¹²

Atomizovaně roztržitá síť sídel vůbec a venkovských (vesnických) sídel zvláště se tedy se značnou setrvačností prolouže dodneška až z epochy prvotní kapitalistické industrializace, popř. až z předindustriální éry, tzn. z dob s příkře rozdílnými podmínkami výrobního způsobu a úrovně výrobních sil. Při tom i v naší době pokračují některé vývojové jevy odstředivé povahy, které její přežívání do jisté míry konzervují (např. rozptýl výstavby rodinných domků do malých sídel, zvláště v zázemí velkých sídel, ve kterých je pro výstavbu rodinných domků stále citelnější nedostatek stavebních pozemků). Už samy absolutní počty nejmenších vesnických sídel potvrzují především diagnózu, učiněnou už počátkem 60. let, že je vyloučeno zajišťovat žádoucí úroveň vyšších stupňů občanské a technické vybavenosti pro všechna malá a nejmenší sídla, tzn. že je nutné soustřeďovat výstavbu příslušných zařízení do únosně menšího počtu vybraných sídel s obslužnou funkcí pro další sídla v jejich spá-

¹² Pouhá velikost sídel není sama o sobě ještě rozhodující pro jejich charakter, resp. typ. Prvky městského charakteru prostředí prolínají stále více i do menších sídel (zvláště v ČSR); prvky městského stylu života (životního slohu) se velmi výrazně počínají uplatňovat i v nejmenších sídlech, a to už obdobně v obou národních republikách.

Tab. 4. Struktura sídel 1980 podle jejich velikostních makroskupin a podle krajů

Republika, kraj	Počet sídel podle počtu obyvatel 1980				
	do 2000	2000— 4999	5000— 9999	10 000 a více	celkem
Absolutně					
ČSSR	20 204	651	172	172	21 199
ČSR	14 731	328	112	120	15 291
SSR	5 473	323	60	52	5 908
Hl. m. Praha	133	13	1	1	148
Středočeský	2 688	34	12	16	2 750
Jihočeský	2 277	26	11	8	2 322
Západočeský	1 920	39	7	13	1 979
Severočeský	1 482	32	13	20	1 547
Východočeský	2 570	30	28	16	2 644
Jihomoravský	2 130	88	24	20	2 262
Severomoravský	1 531	66	16	26	1 639
Hl. m. SSR Bratislava	25	—	—	1	26
Západoslovenský	1 622	153	23	20	1 818
Středoslovenský	2 304	88	19	19	2 430
Východoslovenský	1 522	82	18	12	1 634
V procentech					
ČSSR	95,3	3,1	0,8	0,8	100,0
ČSR	96,3	2,1	0,8	0,8	100,0
SSR	92,6	5,5	1,0	0,9	100,0
Hl. m. Praha	89,9	8,7	0,7	0,7	100,0
Středočeský	97,8	1,2	0,4	0,6	100,0
Jihočeský	98,0	1,1	0,5	0,4	100,0
Západočeský	97,0	2,0	0,3	0,7	100,0
Severočeský	95,8	2,1	0,8	1,3	100,0
Východočeský	97,2	1,1	1,0	0,7	100,0
Jihomoravský	94,2	3,9	1,0	0,9	100,0
Severomoravský	93,4	4,0	1,0	1,6	100,0
Hl. m. SSR Bratislava	96,2	—	—	3,8	100,0
Západoslovenský	89,2	8,4	1,3	1,1	100,0
Středoslovenský	94,8	3,6	0,8	0,8	100,0
Východoslovenský	93,1	5,0	1,1	0,8	100,0

dových obvodech. Je to myšlenka, která působila jako jeden z motivů už při zrodu koncepce střediskové soustavy osídlení.¹⁵

Je samozřejmě potřebné zdůraznit i to, že struktura sídel podle velikosti (posuzovaná z hlediska počtu obyvatel) dává pohledy převážně geografické, nikoli však urbanistické. Struktura celkového počtu sídel podle velikosti (počtu obyvatel) se pochopitelně značně liší od rozdělení obyvatelstva mezi jednotlivé velikostní skupiny sídel; podíly velkých sídel na počtu obyvatel jsou pod-

¹⁵ Míjí se tím koncepce, vyjádřená v usneseních vlády ČSR č. 283/1971 a vlády SSR č. 1/1972.

statně větší než jejich podíly na počtu všech sídel. Pro život lidí není přitom rozhodující, zda žijí ve velkých sídlech; malá sídla v zázemí velkých tvoří s nimi určité urbanizované životní prostředí. Proto také např. záměry na další vývoj urbanistických struktur v pojetí tzv. druhé generace koncepcí vývoje osídlení¹⁴ se orientují na plánovitý vývoj zejména tzv. sídelních regionálních aglomerací a městských regionů s cílem vytvářet organické a společensky efektivní celé sídelní soustavy, ve kterých kromě střediskových (jádrových) sídelních útvarů budou mít významné místo ve vzájemně harmonizovaných vztazích i další sídla různých velikostí. Logika tohoto pojetí urbanistických struktur je dána faktem, že jednotlivá sídla není možné posuzovat jen izolovaně, neboť do značné míry tvoří organickou součást celých sídelních systémů. Zatřetí jde o to, že obyvatelé malých sídel nežíjí v nich jako na izolovaném ostrově, ale že jsou spojeni s dalšími většími sídly sídelních soustav četnými svazky, vnějškově manifestovanými zejména masovou dojížděnkou do zaměstnání, škol, učení a za službami, interně pak tzv. nepřímou urbanizací (difuzí městských prvků životního slohu do malých sídel, jejímž důsledkem je výrazně probíhající konvergence životního slohu obyvatelstva velkých i malých sídel).

S velikostní strukturou sídel souvisejí další otázky, často diskutované, aniž by přitom diskuse docházela k určitější shodě názorů. Jde např. o optimální proporce velkých, středních a malých sídel a o optimální velikost sídel.

Z toho větší míry ujasněnosti se dosáhlo jen pokud jde o optimální velikost sídel. Dnes už počíná být jasné, že hledání obecné optimální velikosti sídel je do značné míry bezvýchodné. Globální zkušenosti naznačují především jen negativní stránky supervelměst, megapolí. V našich zemích to nemá praktický význam, protože megapole se u nás nevyskytují ani vyskytovat nebudou. Mnohem praktičtěji orientované jsou studie o tzv. prazích růstu konkrétních měst, zjednodušeně řečeno zkoumání limitů velikosti konkrétního města, jejichž překročení by vyžadovalo určitý skok v růstu nákladů na výstavbu potřebné občanské a zvláště technické vybavenosti. Domnívám se, že metody a techniky tohoto zkoumání, dnes už ve světě poměrně pokročile vyvinuté, by stálo zato častěji aplikovat i u nás, a to speciálně jako jednu z cest prověrky dlouhodobých záměrů urbanizace a koncepcí vývoje osídlení.

Pokud jde o proporce velkých, středních a malých sídel, mimořádná absolutní četnost a velká hustota malých sídel vesnického rázu (do 2 tis. obyvatel) — zvláště v ČSR, představuje nepochybně určité specifikum osídlení naší země. Jejich absolutní četnost je však, už bylo zmíněno, významná hlavně z hlediska, že není reálně možné uvažovat o jejich plné vybavenosti občanské a technické. Jejich hustota (spolu s hustou sítí dopravy) naproti tomu umožňuje sledovat cestu budování sítě střediskových — obslužných sídel. V souvislosti s tím mají zajištěnu trvalou funkci, životnost a růstové předpoklady zejména středně velká sídla.

Tab. 4 ukazuje dále, že struktura sídel podle jejich velikostních makroskupin není krajsky nijak výrazně diferencována — proporce počtu sídel jednotlivých velikostních skupin jsou ve všech krajích řádově obdobné (zejména eli-

¹⁴ V ČSR jde v poslední době o práce na koncepci urbanizace a vývoje osídlení krajů, navazující na usnesení vlády ČSR č. 4/1976 a č. 252/1979, v SSR o aktualizaci Projektu urbanizace, schváleného vládou SSR v roce 1976.

minujeme-li hl. m. Prahu a hl. m. SSR Bratislavu, které krajům jsou analogické jen počtem obyvatel a po stránce postavení jejich národních výborů).

Přitom však i v Bratislavě a Praze v jejich územních obvodech (jakožto v administrativních obcích) kromě jejich střediskového sídelního útvaru se vyskytuje též řada sídel nejrůznější velikosti. Konkrétně na území hl. m. Prahy kromě střediskového sídelního útvaru (samozřejmě mohutného) se nachází dalších 147 útvarů, kvalifikovaných jako sídla. Na území hl. m. SSR se kromě střediskového sídelního útvaru nachází dalších 25 sídel. V obvodu města Plzně je takových „sídelních satelitů“ v územním obvodu města 22, v obvodu města Brna 28, v obvodu města Ostravy 18 a v obvodu města Košice 49. Vliv na to má kromě řady příměstských, už dříve do území velkých měst vtělených malých sídel (z nichž řada si vnějškově uchovává dlouhodobě spíše venkovský ráz) další integrace příměstských malých sídel, také však výstavba nových sídlišť. Z těchto nových, na okrajích měst budovaných sídlišť, některá (např. v Praze a v Bratislavě), mají vlastně už povahu nových „satelitních měst“. I u našich největších měst existují tedy též určité specifické formy centrifugálních tendencí.

Kraje jsou poměrně velkými územními celky, v kterých se rozdílly menších území do značné míry kompenzují. Tyto rozdílly velikostní makrostruktury sídel se už mnohem výrazněji rysují v územních průřezech jednotlivých okresů. Lze to dokumentovat zejména přehledem extrémních hodnot podílů sídel do 2 tis. obyvatel, se 2—10 tis. obyvateli a nad 10 tis. obyvatel (tab. 5).

Tab. 5. Největší a nejmenší hodnoty podílů sídel 1980 do 2 tis. obyvatel, se 2—5 tis. obyvateli a nad 10 tis. obyvatel na úhrnném počtu všech sídel 1980 v okresech ČSSR

Podíl sídel 1980 {v %}					
s méně než 2000 obyvatel		se 2000—9 999 obyvatel		s 10 000 a více obyvateli	
Největší hodnoty:					
Benešov, Klatovy	99,1	Košice-město	38,0	Karviná	6,9
Žďár n. S.	98,9	Hodonín	17,5	Ostrava-město	5,3
Rakovník, Písek	98,8	Bratislava-vidiek	17,0	Plzeň-město	4,3
Příbram, Jičín	98,7	Galanta	16,0	Hl. m. SSR Bratislava	3,8
Strakonice	98,6	Břeclav	15,5	Brno-město,	
Veľký Krtíš	98,5	Trnava	15,4	Bratislava-vidiek	3,4
Prachatice	98,4	Karviná	13,9	Galanta	3,0
ČSR	96,3	SSR	6,5	SSR	0,9
ČSSR	95,3	ČSSR	3,9	ČSSR	0,8
SSR	92,6	ČSR	2,9	ČSR	0,8
Břeclav	83,4	Písek, Žďár n. S.	0,8	Plzeň-západ,	
Trnava	83,1	Mělník, Chomutov	0,7	Plzeň-jih, Plzeň-sever,	
Galanta	81,0	Rakovník	0,6	Rychnov n. Kn., Veľ. Krtíš,	
Hodonín	79,8	Benešov	0,5	Košice-vidiek,	
Bratislava-vidiek	79,6	Klatovy	0,4	Stará Ľubovňa, Svidník,	
Karviná	79,2	Plzeň-město,		Vranov n. T.	0,0
Košice-město	60,0	Hl. m. SSR Bratislava	0,0		
Nejmenší hodnoty:					

Hustotu sítě sídel můžeme přibližně charakterizovat průměrnou rozlohou, připadající na jedno sídlo.¹⁵

Rozdíly průměrné hustoty sítě sídel 1980, existující mezi oběma národními republikami a mezi jednotlivými kraji, ukazuje tab. 6.

Jak už bylo uvedeno, průměrná rozloha na jedno sídlo 1980 byla v SSR o 60,9 % větší než v ČSR. Odpočteme-li lesní a vodní plochy, zmenší se sice tento rozdíl na 44,9 %, zůstává však stále podstatný.

Značné rozdíly existují už v územním průřezu krajů. Pokud jde o prostou průměrnou rozlohu, nápadný je především rozdíl mezi Prahou a Bratislavou (ve které je průměrná prostá rozloha sídel více než 3,5 krát větší než v Praze). Velké rozdíly jsou však i mezi ostatními kraji. Nejmenší průměrná prostá rozloha sídel činila v kraji Východočeském jen 425 ha, v Severomoravském kraji však 675 ha (tj. o 58,8 % více než, ve Východočeském kraji) a ve Východoslovenském kraji dokonce 990 ha (tj. byla asi 2,3 krát větší než ve Východočeském kraji). Redukovaná rozloha sídel činila v Praze 295 ha, v Bratislavě však 992 ha (tj. téměř 3,4 násobek oproti Praze). Nejmenší průměrná redukovaná rozloha sídel byla ve Středočeském kraji (291 ha, tzn. větší hustota sídel než na území hl. m. Prahy), naproti tomu v Západoslovenském kraji činila 598 ha, tj. více než 2 násobek oproti Středočeskému kraji.

Tab. 6. Průměrná rozloha sídel 1980 podle republik a krajů

Republika, kraj	Průměrná rozloha na 1 sídlo v ha	
	celkové plochy	redukované plochy ¹
ČSSR	603	376
ČSR	516	334
SSR	830	484
Hl. m. Praha	335	295
Středočeský	400	283
Jihočeský	489	292
Západočeský	550	320
Severočeský	505	322
Východočeský	425	291
Jihomoravský	664	459
Severomoravský	675	412
Hl. m. SSR Bratislava	1 413	992
Západoslovenský	797	598
Středoslovenský	736	358
Východoslovenský	990	536

¹ Po odpočtu ploch lesů a vodních ploch.

¹⁵ Tento ukazovatel má jen orientační vypovídací schopnost. Rozmístění sídel v rámci republik, krajů i okresů je nerovnoměrné. Za průměrovou hodnotou se tak skrývají rozdíly mezi jednotlivými částmi daného území (rozdíly mezi částmi s vysokou koncentrací sídel a částmi s malou hustotou sídel, popř. v případě některých okresů částmi bez sídel).

Ještě větší diferenciaci v úrovni průměrné hustoty sídel 1980 v územním průřezu okresů ukazuje tab. 7.

Územní diferenciacie hustoty sídel, kterou naznačuje, je evidentně v SSR značně větší. Lze to doložit širší variačního rozpětí (největší okresní hodnota v % nejmenší), které činí v ČSR 440,7 %, v SSR však 551,9 %. Průměrnou prostou rozlohu na jedno sídlo 1980 do 400 ha mělo v ČSR 15 okresů, v SSR jen

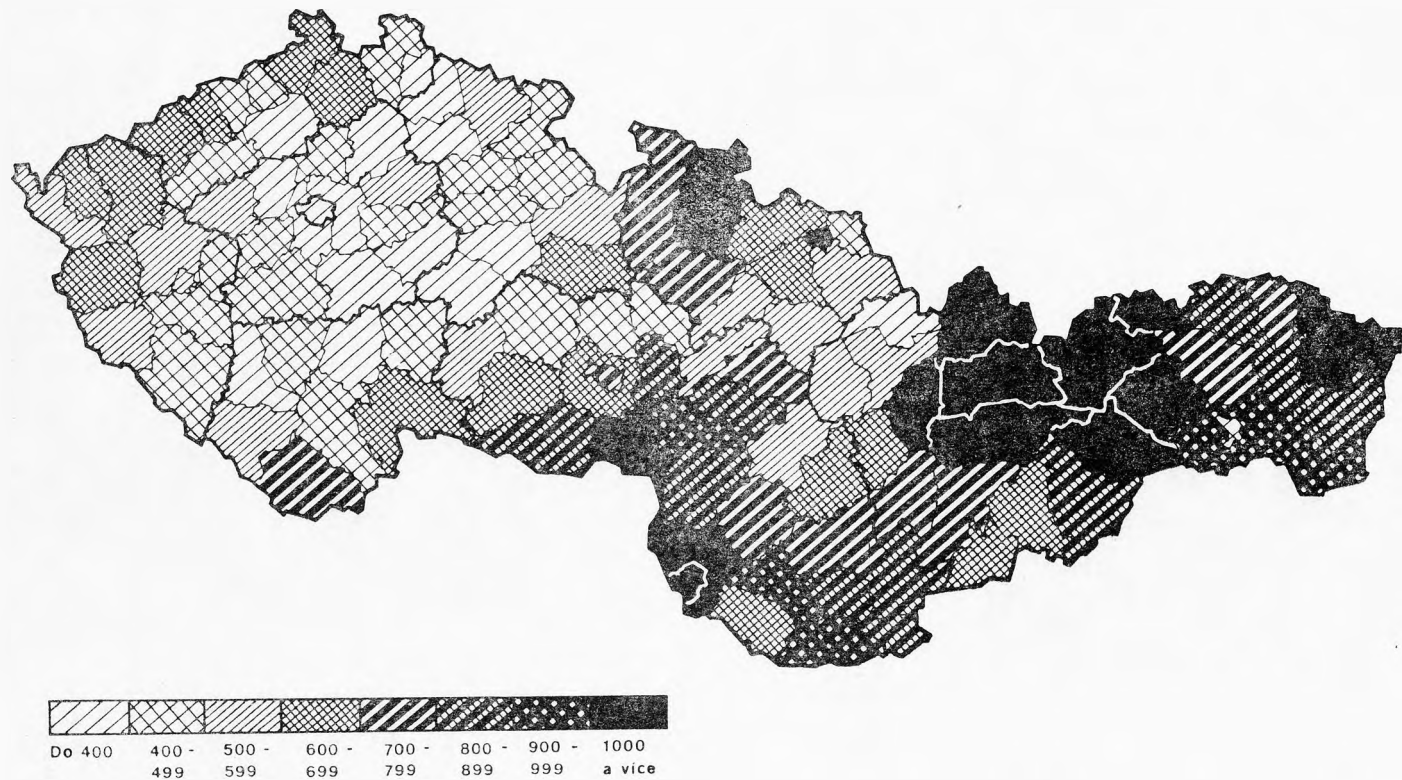
Tab. 7. Největší a nejmenší hodnoty průměrné rozlohy sídel 1980 v okresech ČSR a SSR

Průměrná výměra celkové plochy na 1 sídlo 1980 v ha			
ČSR		SSR	
Největší hodnoty:			
Břeclav	1 322	Dolný Kubín	1 457
Ostrava-město	1 129	Hl. m. SSR Bratislava	1 414
Bruntál	1 027	Bratislava-vidiek	1 409
Hodonín	998	Humenné	1 391
Znojmo	875	Rožňava	1 373
Uherské Hradiště	848	Liptovský Mikuláš	1 367
Vyškov	816	Banská Bystrica	1 314
Průměr	516	Průměr SSR	830
Nejmenší hodnoty:			
Kutná Hora	338	Topoľčany	657
Hl. m. Praha	335	Lučenec	607
Praha-východ	332	Trenčín	574
Semily	330	Považská Bystrica	534
Benešov	308	Žilina	519
Chrudim	306	Košice-mesto	414
Jičín	300	Čadca	264

jedem okres. Rozlohu nad 700 ha na sídlo mělo jen 15,9 % českých okresů, ale 73,7 % okresů slovenských okresů. Velmi podstatný vliv na to mají nepochybně geomorfologické rozdíly obou národních republik.

Tyto rozdíly, jakož i rozdíly historického vývoje ekonomiky ovlivňují i skutečnost, že obdobná hustota sídel se namnoze vyskytuje v rozsáhlejších souvislých uskupeních okresů, která naznačuje obr. 1.

Průměrná rozloha sídel (zvláště neredukovaná) v jednotlivých územích dává samozřejmě sice přehledný, ale jen orientační pohled, adekvátní obecné funkci všech průměrových ukazatelů. Tento pohled by bylo účelné zpodrobnit monografickým zpracováním detailního rozmístění sídel v konkrétních větších územních komplexech. V podmínkách ČSSR prakticky nemůže jít o úvahy o vzniku nových sídel ani o jejich eventuální likvidaci. Hlavním směrem dalšího zkoumání bude zřejmě především hlubší zkoumání sídel z hlediska jejich vzájemných faktických i budoucích svazků v sídelních systémech a subsystémech s cílem, aby geografie i v budoucnu a ještě aktivněji pomáhala zefektivnit vývoj urbanizace a struktury osídlení. Bylo by to v souladu s tézí, že osídlení země by mělo být v socialistické společnosti nejen odrazem rozvoje a roz-

Obr. 1. Průměrná výměra celkové plochy na 1 sídlo 1980 (v ha).

místění výrobních sil, nýbrž i faktorem, který pomáhá zvýšit hospodárnost rozvoje národního hospodářství a zlepšovat životní podmínky lidí.

ROZDĚLENÍ OBYVATELSTVA MEZI VELIKOSTNÍ SKUPINY SÍDEL 1980

Vedle velikostní struktury a rozmístění lidských sídel k základním výcho-diskům zkoumání sídel patří rozmístění obyvatelstva do sídel.

Především jde o rozdělení obyvatelstva mezi jednotlivé velikostní skupiny sídel. Toto rozdělení se samozřejmě příkře odlišuje od velikostní struktury sídel (tab. 8).

Tab. 8. Rozdělení obyvatelstva 1980 mezi velikostní skupiny sídel podle republik

Velikostní skupi- na sídel podle počtu obyvatel 1980	Počet obyvatel 1980					
	absolutně			v %		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
do 50	114 222	90 342	23 880	0,8	0,9	0,5
50— 99	267 242	218 584	48 658	1,7	2,1	1,0
100— 199	584 129	471 687	112 442	3,8	4,6	2,3
200— 499	1 496 672	1 022 364	474 308	9,8	9,9	14,5
500— 999	1 618 936	896 017	722 919	10,6	8,7	9,5
1 000— 1 999	1 640 848	751 795	889 053	10,7	7,3	17,8
2 000— 4 999	1 986 805	1 009 539	977 266	13,0	9,8	19,6
5 000— 9 999	1 189 922	769 995	419 927	7,8	7,5	8,4
10 000—19 999	1 466 590	931 032	535 558	9,6	9,0	10,7
20 000—49 999	1 352 634	1 045 990	306 644	8,9	10,2	6,1
50 000 a více	3 565 095	3 084 582	480 513	23,3	30,0	9,6
Úhrnem	15 283 095	10 291 927	4 991 168	100,0	100,0	100,0

V nejmenších sídlech do 2 tis. obyvatel trvale bydlelo při sčítání 1980 velké množství a stále podstatný podíl obyvatel — v ČSSR 5 722 049 osob (37,4 %), z toho v ČSR 3 450 789 obyvatel čili 33,5 % a v SSR 2 271 260 obyvatel čili 45,6 % (tab. 9).

Podíl těchto sídel na počtu obyvatel je logicky nesrovnatelně menší než jejich podíl na počtu všech sídel, zůstává však dosud velmi významný.

Při interpretaci tohoto zjištění je ovšem nutné mít na mysli, že struktura obyvatel sídel do 2 tis. obyvatel podle jejich příslušnosti k odvětvím, popř. k základním sektorům národního hospodářství (resp. odvětvová a sektorová příslušnost ekonomicky aktivních osob) je dnes už dávno smíšená, přičemž zemědělství i v nich tvoří už jen menší část; podstatná část ekonomicky aktivních v nich bydlících osob dojíždí do zaměstnání do větších sídel. S tím zčásti souvisí další zásadní fakt, že životní úroveň jejich obyvatel už nijak zásadněji nezaostává za úrovní obyvatel velkých sídel (při zpravidla příznivějším životním prostředí) a že do jejich života výrazně penetrovaly prvky městského způsobu života, resp. životního slohu.

Další závažnou skutečností je to, že z celkového počtu obyvatel sídel do 2

Tab. 9. Rozdělení obyvatelstva 1980 mezi velikostní makroskupiny sídel podle krajů

Republika, kraj	Počet obyvatel 1980 v sídlech s počtem obyvatel				
	do 2000	2000—4999	5000—9999	10 000 a více	celkem
Absolutně					
ČSSR	5 722 049	1 986 805	1 189 922	6 384 319	15 283 095
ČSR	3 450 789	1 009 539	769 995	5 061 604	10 291 927
SSR	2 271 260	977 266	419 927	1 322 715	4 991 168
Hl. m. Praha	47 904	39 307	6 581	1 088 394	1 182 186
Středočeský	588 675	110 961	87 759	363 870	1 151 265
Jihočeský	317 300	77 498	74 549	219 882	689 229
Západočeský	320 447	123 042	43 937	392 499	879 925
Severočeský	315 544	104 387	85 274	662 026	1 167 231
Východočeský	546 867	95 180	204 103	402 316	1 248 466
Jihomoravský	781 278	268 325	158 672	832 628	2 040 903
Severomoravský	532 774	190 839	109 120	1 099 989	1 932 722
Hl. m. SSR Bratislava	2 220	—	—	378 039	380 259
Západoslovenský	760 665	457 991	161 322	303 913	1 683 891
Středoslovenský	766 412	275 128	133 987	349 239	1 524 766
Východoslovenský	741 963	244 147	124 618	291 524	1 402 252
V procentech					
ČSSR	37,4	13,0	7,8	41,8	100,0
ČSR	33,5	9,8	7,5	49,2	100,0
SSR	45,5	19,6	8,4	26,5	100,0
Hl. m. Praha	4,1	3,3	0,5	92,1	100,0
Středočeský	51,1	9,6	7,6	31,7	100,0
Jihočeský	46,0	11,3	10,8	31,9	100,0
Západočeský	36,4	14,0	5,0	44,6	100,0
Severočeský	27,1	8,9	7,3	56,7	100,0
Východočeský	43,9	7,6	16,3	32,2	100,0
Jihomoravský	38,3	13,1	7,8	40,8	100,0
Severomoravský	27,6	9,9	5,6	56,9	100,0
Hl. m. SSR Bratislava	0,6	—	—	99,4	100,0
Západoslovenský	45,2	27,2	9,6	18,0	100,0
Středoslovenský	50,3	18,0	8,8	22,9	100,0
Východoslovenský	52,9	17,4	8,9	20,8	100,0

tis. obyvatel žilo v sídlech nad 500 obyvatel v ČSSR 57 %, v ČSR 47,8 %, v SSR dokonce 71,2 %.

Významné je i srovnání s rozdělením obyvatelstva mezi velikostní makroskupiny obcí. V obcích do 2 tis. obyvatel žilo v roce 1980 v ČSSR jen 27,3 % obyvatel, v ČSR 24,5 % a v SSR 33,2 %. Znamená to, že významnou část obyvatel sídel do 2 tis. obyvatel (v ČSSR 27 %, v ČSR 26,9 %, v SSR 27,2 %) tvořilo obyvatelstvo středně velkých obcí a zejména měst, tzn. že šlo o obyvatelstvo sídel v bezprostřední blízkosti a ve společenském klimatu velkých obcí, hlavně měst.

Velký počet a podíl obyvatelstva sídel do 2 tis. obyvatel není tedy už pří-

znakem závažnějších rozdílů mezi městem a venkovem, nýbrž spíše indikátorem organických sídelních svazků mezi městy a jejich do jisté míry komplementárními malými „satelity“.

Obdobně počet a podíl obyvatelstva sídel nad 10 tis. obyvatel není už žádným relevantním ukazatelem urbanizace. V těchto sídlech žilo v roce 1980 v ČSSR 6 384 319 obyvatel (41,8 %), z toho v ČSR 5 061 604 obyvatel (49,2 %) a v SSR 1 322 715 obyvatel (26,5 %). Přitom v obcích nad 10 tis. obyvatel žilo v ČSSR 50,9 % obyvatel (v ČSR 54,8 %, v SSR 42,7 %). Znovu to ukazuje, že města (jakožto administrativní obce) zahrnují zpravidla kromě jaderného střediskového sídelního útvaru řadu „přidružených“ středně velkých a malých sídel. Přitom růst počtu měst (obcí) nad 10 tis. obyvatel i jejich obyvatelstva v interdecennálním období 1970—1980 ukazuje, že provázanost sídel různých velikostí do organických sídelních svazků (subsystémů a systémů)¹⁶ rychle roste. Z těchto faktů se mj. rysuje závěr, že by bylo žádoucí, aby se studium sídelních struktur spojovalo co nejtěsněji s rozbory struktur urbanistických a aby tak sídelní geografie stále aktivněji odpovídala na společenskou poptávku související s plánovitým usměrňováním vývoje osídlení.

Tab. 9 dále ukazuje, že rozdělení obyvatelstva mezi velikostní makroskupiny sídel je značně rozdílné v jednotlivých krajích. Kraje se vzájemně liší nejméně podíly obyvatel žijících v sídlech do 2 tis. obyvatel a nejvíce podíly obyvatelstva v sídlech nad 10 tis. obyvatel. Ukazuje to šíře variačního rozpětí,¹⁷ která — eliminujeme-li obtížně srovnatelné případy Prahy a Bratislavy — činí v souboru krajů ČSSR u podílů obyvatel v sídlech do 2 tis. obyvatel 214,5 %, u podílů obyvatel sídel s 2—5 tis. obyvateli 237,4 % a u podílů obyvatel sídel nad 10 tis. obyvatel 316,1 %. Významné mezikrajské rozdíly jsou přitom i uvnitř obou národních republik (např. v SSR mezi Západoslovenským a Východoslovenským krajem, v ČSR mezi Středočeským krajem na jedné straně a krajem Severočeským a Severomoravským na druhé straně).

V celém souboru krajů ČSSR se vyskytují i určité významné analogie. Tak např. řádově obdobně rozdělení obyvatelstva mezi velikostní makroskupiny sídel je v Praze a Bratislavě, také však v krajích Severomoravském a Severočeském (velké podíly obyvatel v sídlech nad 10 tis. obyvatel při malém podílu sídel do 2 tis. a se 2—5 tis. obyvateli), dále v krajích Středočeském, Středoslovenském a Západoslovenském (velké podíly obyvatelstva v sídlech do 2 tis. obyvatel a současně velmi malé podíly obyvatel v sídlech nad 10 tis. obyvatel).

Pro Západoslovenský kraj specifickým rysem je mimořádně velký podíl obyvatel sídel se 2—5 tis. obyvateli. S výjimkou jedině tohoto kraje je však podíl sídel se 2—5 tis. obyvateli na úhrnech obyvatel v krajích vesměs nejmenší; pro rozdělení obyvatelstva je tedy zvláště charakteristická relace mezi podíly sídel do 2 tis. obyvatel a nad 10 tis. obyvatel. Z této polarity je proto možné vycházet i při orientačním srovnávání okresů.

Rozdíly okresů podle těchto dvou ukazatelů jsou velmi pronikavé.

¹⁶ O sídelním systému lze mluvit pod zorným úhlem urbanizačního vývoje v úrovni federální a národních republik; kostru sídelních subsystémů, z nichž se tento systém skládá, představují zejména jednotlivé urbanizační osy a pásma, sídelní regionální aglomerace a městské regiony.

¹⁷ Největší krajská hodnota v % nejmenší.

Podíly sídel do 2 tis. obyvatel na úhrnu všech obyvatel okresů 1980 činily v okresech Velký Krtíš 80,8 %, Košice-vidiek 78,5 %, Svidník 73,5 %, Stará Lubovňa 70,9 %, Vranov n. T. 69,4 %, Trebišov 69,3 %, Bardejov 66,5 %, Michalovce 66,3 % a Benešov 65,2 %; větší než 50 % byly i v dalších 41 okresech ČSSR (28 českých, 13 slovenských). Naproti tomu v Bratislavě činily jen 0,6 %, v Brně — městu 1,6 %, v Ostravě 2,7 %, v Praze 4,1 %, v Plzni — městu 6,4 %, v okrese Karviná 6,5 % a v Košicích — mestu 7,1 %; méně než 25 % činily v dalších 7 okresech českého severozápadního pohraničí.

Předpoklad, že pro rozdělení obyvatelstva mezi velikostní makroskupiny sídel je charakteristická relace mezi podíly sídel do 2 tis. a nad 10 tis. obyvatel, potvrzuje pořadí v souboru okresů ČSSR, uspořádaném podle okresních hodnot podílů sídel nad 10 tis. obyvatel. V okresech Vranov n. T., Velký Krtíš, Svidník, Stará Lubovňa, Rychnov n. Kn., Praha-západ, Plzeň-sever, Plzeň-jih a Košice-vidiek se sídla nad 10 tis. obyvatel nevyskytují. Nejmenší podíly těchto sídel byly v okresech Brno-venkov (6,3 %), Nitra (7,4 %) a Čadca (9,9 %); méně než 20 % byly ve 22 dalších okresech (13 slovenských a 9 českých). Naproti tomu v Bratislavě činily 99,4 %, ve městech Brno 95,4 %, Ostrava 95,3 %, Plzeň 93,6 % a Praha 92,1 %; v okresech Karviná 80,9 %, Chomutov 78,9 %, Ústí n. L. 73,1 %, Most 70 %, Cheb 65 % a Teplice 60,7 %; více než 56 % činily mimoto v dalších 12 okresech (z toho v 11 českých).

Obdobné sídelní podmínky namnoze ve větších souvislých seskupeních okresů naznačoval už kartogram 1; znovu to naznačují i obrazy 2 a 3.

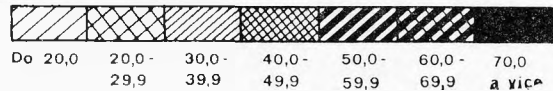
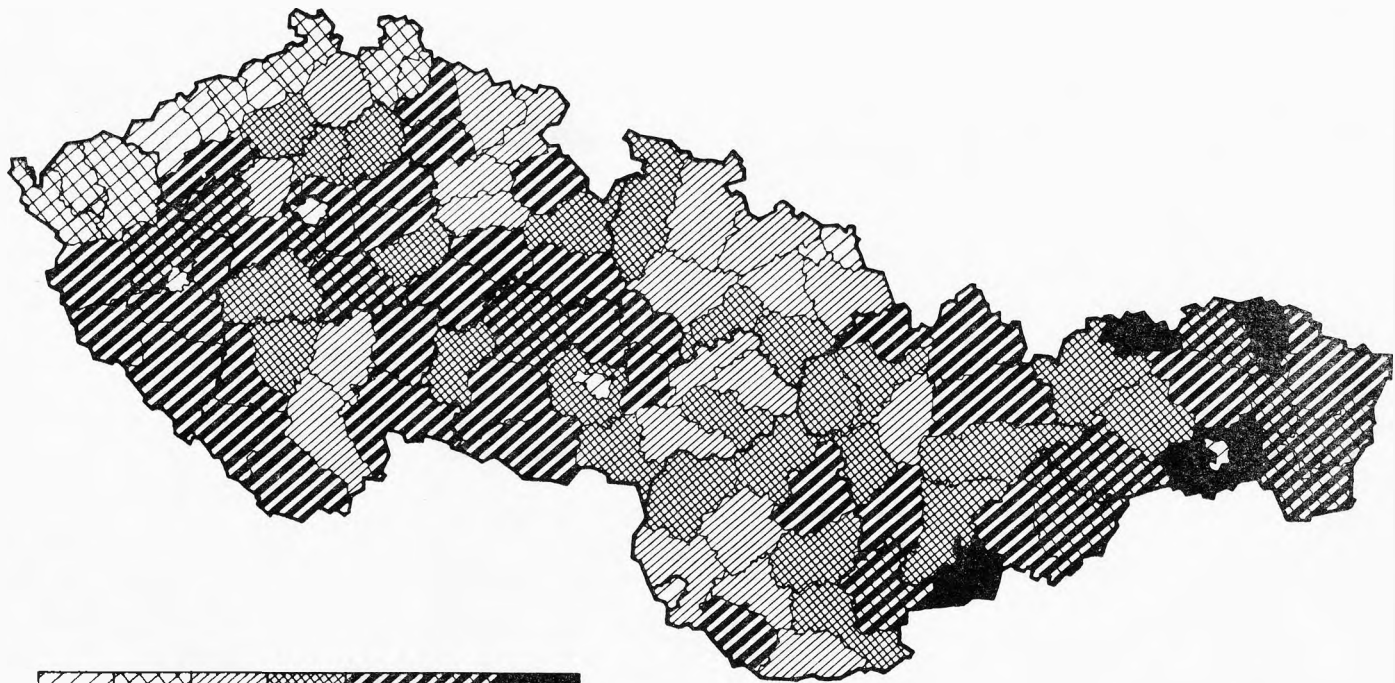
NĚKTERÉ ZÁVĚRY

První číselné podklady pro konkrétní kvantitativní hodnocení sídel v ČSSR poskytly už výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1970. Tato informační báze nebyla ještě bez mezer a nebyla také dostatečně v sídelní geografii využita pro studium sídel ve velkých územních celcích. Třídění, použité při zpracování výsledků sčítání 1980, podchycuje však už prakticky všechna sídla v Československu a poskytuje o nich bohatství konkrétních údajů, využitelných i pro geografické rozbory, přesto že metodická východiska vymezení pojmu sídel byla odvozena z praktických potřeb prací na dlouhodobých koncepcích urbanizace a vývoje osídlení v obou národních republikách.

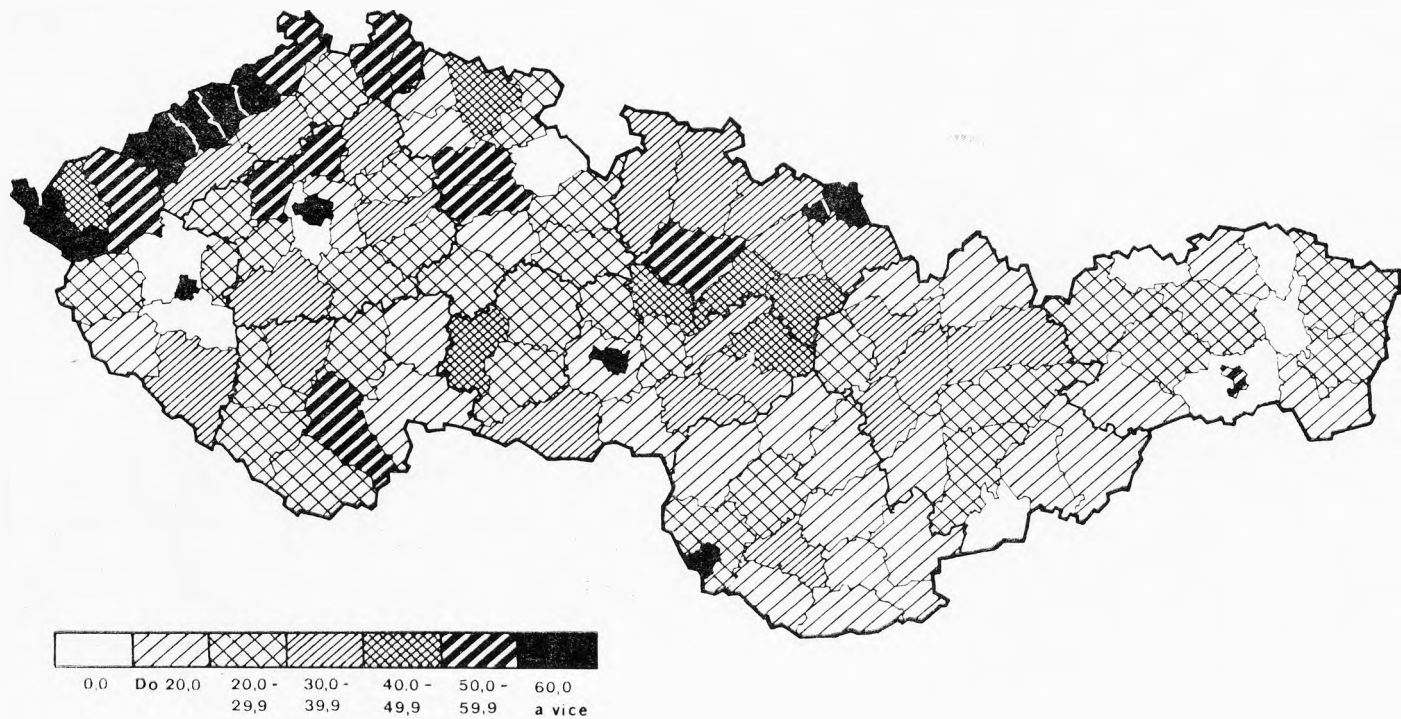
V této stati jsem se pokusil nastínit na základě těchto údajů zatím jen rámcově orientační první pohledy na naše sídla.

Zmíněná informační základna umožňuje však mnohem hlubší studium, analyzovat i další významné skutečnosti, např. věkovou a ekonomickou strukturu obyvatelstva sídel a složení jejich bytového fondu, úroveň bydlení ap. Dynamiku vývoje sídel 1980 v intercenzálním období 1970—1980 dovolí vyhodnotit dokončení přepočtu údajů roku 1970 za všechna sídla 1980.

Sčítání 1980 vytvořilo poprvé v historii předpoklady pro souhrnný rozbor problematiky sídel v Československu, a to i z hlediska její územní diferenciacce. S ohledem na to bylo by účelné, domnívám se, neomezit se než na prvé rámcové pohledy, a této problematice věnovat postupně další pozornost tak, aby z disponibilní nové faktografické základny se vytěžilo co nejvíce poznatků a závěrů o vývoji a složení sídel ČSSR, a to především cestou souhrnných vyhodnocení za národní republiky, kraje a okresy. Vytvořená datová báze

Obr. 2. Podíl obyvatel v sídlech do 2000 obyvatel v % celkového počtu obyvatel 1980.

Obr. 3. Podíl obyvatel v sídlech s 10 000 a více obyvateli v % celkového počtu obyvatel 1980.

ovšem umožňuje i další přístupy, např. monografická zpracování vztahů sídel uvnitř sídelních systémů, typologii sídel i sídelních systémů s použitím již odzkoušené analýzy shluků ap.

LITERATURA

1. ANDRLE, A., POJER, M., MARTÍNEK, J.: Výběr základních sídelních jednotek (lokalit). *Demografie*, 11, FSÚ, Praha 1969, 2, ss. 106—117. — 2. ANDRLE, A.: Venkovská sídla v ČSSR. *Academia*, Praha. Sborník Československé společnosti zeměpisné, 4, 1977, 82, 299—312. — 3. ANDRLE, A.: Sídla v Československu a sčítání 1970. Vydavatelstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava. *Geogr. Čas.*, 4, 1970, 22. ss. 311—328. — 4. ANDRLE, A. a kol.: Analýza a prognóza bytové situace v územích ČSSR. *Terplan*. — Státní ústav pro územní plánování, Praha 1976 (materiál vydaný jen pro potřeby centrálních a státních orgánů.) — 5. ANDRLE, A.: Sociálně ekonomická povaha venkovských sídel ČSSR. *Academia*, Praha. Sborník Československé společnosti zeměpisné, 4, 1978, 83, ss. 246—257. — 6. ANDRLE, A., HRDLIČKA, M.: Obce, obyvatelstvo a bytový fond podle velikostních skupin obcí. Praha 1981. Územní plánování a urbanismus, 5, 81, ss. 262—275. — 7. ANDRLE, A., KIESEWETTER, Z.: Rozvoj měst a obcí v Československé socialistické republice. Svoboda, Praha 1982, s. 175. — 8. OČOVSKÝ, Š.: Vývoj a funkce místních středisk na Slovensku. *Geogr. Čas.*, 3, 1982, 34, ss. 221—241. — 9. Usnesení vlády ČSR č. 283/1971 k návrhu dlouhodobého vývoje osídlení ČSR. — 10. Usnesení vlády SSR č. 1/1972 k návrhu dlouhodobého vývoje osídlení SSR. — 11. Usnesení vlády ČSR č. 4/1976 k návrhu urbanizace a dlouhodobého vývoje osídlení ČSR. — 12. Usnesení vlády SSR č. 284/1976 k projektu urbanizace SSR.

Алонс Андрле

СТРУКТУРА ПОСЕЛЕНИЙ КАК ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА ЧССР В 1980 ГОДУ

Самые главные социально-экономические информации, полученные в 1980 г. в результате переписи населения, домов и квартир, были, кроме прочего, обработаны также с учетом классификации единиц поселения. Критерии для выделения этих единиц были выведены из потребностей общественной практики, прежде всего из аспектов получения квантификационных фактографических данных, необходимых для актуализации и уточнения долгосрочных концепций планового управления процесса урбанизации и развития расселения. Они исходили, прежде всего, из учета урбанистских структур. Единицы, выделенные специально для этих целей, однако очень близко подходят к географическому понятию человеческих поселений (населенных пунктов). Информационная основа переписи 1980 года, поэтому, позволяет впервые сделать также географический анализ населенных пунктов Чехословакии, включая их самое подробное распределение.

Выше упомянутым путем выделенных населенных пунктов в Чехословакии было насчитано примерно 21,2 тысячи. Таким образом конкретно была подтверждена предпосылка, что специфической чертой Чехословакии и, в особенности Чешской социалистической республики, является очень густая сеть населенных пунктов, среди которых преобладают очень небольшие по величине населенные пункты. Из общего количества всех населенных пунктов относится, например, около 95 % на населенные пункты с численностью населения до 2 тысяч жителей. Средняя площадь одного населенного пункта в ЧССР составляла лишь 603 га, в ЧСР даже 516 га. Небольшие и средние по величине населенные пункты преимущественно входят с административной точки зрения в состав более крупных населенных пунктов, включающих несколько географических поселений. С аспекта урбанистских структур они

преимущественно образуют органические подсистемы и системы поселений, в которых большинство рабочих мест сосредотачивается в поселениях с центральной функцией, в которые на работу приезжает подавляющее большинство экономически активного населения из мелких поселений. В населенных пунктах с численностью до 2 тысяч проживало примерно 37 % всех жителей ЧССР.

Целью данной статьи являлась первая ориентировочная иллюстрация проблематики населенных пунктов в Чехословакии на основании результатов переписи 1980 года. Обилие цифровых данных, находящихся в этой информационной основе, постепенно позволит делать дальнейшие более глубокие аналитические рассмотрения проблематики человеческих поселений в Чехословакии.

Рис. 1. Средняя площадь 1-го населенного пункта в 1980 г. (в га).

Рис. 2. Доля населения в населенных пунктах до 2000 жителей в % общей численности населения 1980 г.

Рис. 3. Доля населения в населенных пунктах с численностью 10 000 и более жителей в % общей численности населения 1980 г.

Табл. 1. Средняя численность постоянно проживающего населения коммун, частей коммун и поселений на 1 ноября 1980 г. по республикам.

Табл. 2. Число частей коммун во время переписи 1921 — 1980 гг. по республикам

Табл. 3. Структура населенных пунктов по величине в 1980 г. по республикам.

Табл. 4. Структура населенных пунктов в 1980 г. по их количественным макрогруппам — по областям.

Табл. 5. Максимальные и минимальные доли численности населенных пунктов в 1980 г. с количеством жителей до 2000, от 2000 до 5000 и свыше 10 000 в общем количестве всех населенных пунктов в 1980 г. по районам ЧССР.

Табл. 6. Средняя площадь населенных пунктов в 1980 г. по республикам и областям.

Табл. 7. Максимальные и минимальные значения средней площади населенных пунктов в 1980 г. в районах ЧСР и ССР.

Табл. 8. Распределение населения в 1980 г. по количественным группам населенных пунктов — по республикам.

Табл. 9. Распределение населения в 1980 г. по количественным макрогруппам населенных пунктов — по областям.

Перевод: Л. Правдова

Alois Andrie

SETTLEMENT STRUCTURE AS A SPATIAL ASPECT IN ORGANIZING THE SOCIETY IN THE ČSSR IN 1980

The most significant social-economic information gained in the 1980 census of population, and housing census has been worked up, inter alia also in a classification according to the settlement units. Criteria for delimitating these units were derived from the needs of social practice, above all from the viewpoint of gaining quantifying factographic basic data necessary for successive updating and precisio-ning the long-term conceptions of planned directing the urbanization and settlement development. They were deduced above all from the urban structures. The units de-limited for this special aim are, however, already very close to the geographical concept of human settlements. The information basis of the 1980 census enables the-

before first time also the geographical analysis of settlements in Czechoslovakia (including their most detailed distribution).

Approximately 21,2 thousand settlements have been counted in Czechoslovakia in the way mentioned. In terms of fact, in this way a thesis has been confirmed that a very dense network of settlements is a specific feature of settlement in Czechoslovakia and especially in the Czech Socialist Republic, from which very small settlements are most deciding. From the total amount of all the settlements, for instance, approximately 95 per cent fall to the settlements under 2 thousand inhabitants. The average area per one settlement is given by 603 hectares in the ČSSR and only by 516 hectares in the ČSR. It is true that the small settlements and the middle-sized ones are administrative-politically mostly parts of greater communities involving several geographical settlements. From the viewpoint of urban structures they form mostly organic settlement subsystems and systems, in which most jobs are cumulated in central settlements, to which in turn a prevailing part of economically active population of small settlements commutes to work. Approximately 37 per cent of all population in the ČSSR has been living in the settlements under 2 thousand inhabitants.

The aim of this article has been in giving the first general views of the settlements in Czechoslovakia using the results of the 1980 census. The richness of numerical fundamental data from this information basis will enable successive further more profound analyses of the problems of human settlements in Czechoslovakia.

- Fig. 1. Average size of total area for 1 settlement in 1980 (in hectares).
Fig. 2. Share of inhabitants in settlements under 2000 from total population in 1980 in percentage.
Fig. 3. Share of inhabitants in settlements with 10 000 and more inhabitants from total population in 1980 in percentage.

- Table 1. Average number of permanently living inhabitants in communities, in the parts of communities and in settlements to November 1st, 1980 by republics.
Table 2. Number of the parts of communities in the 1921—1980 censuses by republics.
Table 3. Size structure of settlements in 1980 by republics.
Table 4. Structure of settlements in 1980 by their size macrogroups and by administrative regions (krays).
Table 5. Maximum and minimum values of the shares of settlements under 2 thousand inhabitants with 2—5 thousand inhabitants and over 10 thousand inhabitants in from the total number of all settlements in 1980 in the districts of the ČSSR.
Table 6. Average area of the settlements in 1980 by republics and by administrative regions (krays).
Table 7. Maximum and minimum values of average area of settlements in 1980 in the districts of the ČSR and SSR.
Table 8. Distribution of population in 1980 by the size groups of settlements by republics.
Table 9. Distribution of population in 1980 by the size macrogroups of settlements in particular administrative regions (krays).

Translated by A. Krajčír